

לשלב את אל-אנדלוס בהיסטוריה הלאומית: מחקר אוריינטליסטי

והתפתחותה של ההיסטוריוגרפיה הספרדית (1875-1919)

פבלו בורנשטיין

תקציר

במשך מאות שנים, ההיסטוריה של יהודים ומוסלמים בחצי האי האיברי הוסתרה על ידי האפיון העיקש של הזהות הספרדית הקולקטיבית כקתולית. גירוש יהודי ספרד בשנת 1492, ונפילתה של השושלת המוסלמית האחרונה שעמדה מול המונארכים הקתולים, הבטיחו את האיחוד והניצור של חצי האי האיברי. במהרה התגבש נרטיב המקשר בין מדיניות השליטים הקתולים לבין השאיפות עתיקות היומין של הממלכות האיבריות הנוצריות להשיב על כנה את האחדות הנוצרית של הממלכה הוויזיגותית הקדומה. בתוך כך, הכיבוש המוסלמי של המאה השמינית לספירה נתפס כעונש אלוהי, וזיכרו הודחק ברובו. קולות חלופיים, שניסו לספק פרשנויות דיכוטומיות פחות לעבר השמי, נדחקו. יחד עם זאת, במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה החל תהליך שכתוב איטי אך יציב של המורשת שהושארה על ידי המוסלמים והיהודים, ואשר הוביל לזיכוחים סוערים האם המורשת הזו יכולה היתה להיחשב כחלק מן ההיסטוריה של ספרד או לא. זוהי נקודת הפתיחה של הבחינה שלי את האוריינטליזם הספרדי, ומקומו בהתפתחות הלאומיות המודרנית בספרד.

כינונה של המדינה הליברלית במאה התשע-עשרה הביאה עמה תהיות חדשות בנושאים כמו יחסי הדת והמדינה, ובלתי הנפרדות לכאורה בין הזהות הספרדית לקתוליות. אולם, במאה העשרים, ולאחר מלחמת אזרחים עקובה מדם בין השנים 1936-1939, השלטון הפרנקיסטי הפך את הקתוליות הלאומית לאבן הפינה האידיאולוגית של המדינה החדשה והחיייה את התפיסה הישנה של הזהות הספרדית כמונוליטית. עם מותו של פרנסיסקו פרנקו (Franco) בשנת 1975, והמעבר למשטר דמוקרטי בספרד, נקטו הרשויות החדשות במאמצים רבים במטרה לבדל עצמן מהנרטיב הרשמי שטופח במהלך שנות שלטון הדיקטטורה. דגש חדש הושם על המורשת השמית האיברית, כחלק מההתדמית הסובלנית והרב-תרבותית שספרד הדמוקרטית יצרה לעצמה בזירה הבינלאומית במסגרת נסיונות השלטון להביא לשילובה של ספרד באירופה. לכל אלו נוספה ההכרה החוקית בפלורליזם דתי בספרד, עם חתימתה על סדרה של הסכמים עם הקהילות היהודיות והמוסלמיות במדינה – ועם ארגונים דתיים אחרים. תהליך זה, לצד הגעתם של מהגרים מוסלמים רבים מאז שנות השמונים המאוחרות של המאה העשרים, הדאגה ההולכת וגוברת לצפון אפריקה במדיניות החוץ הספרדית ופתיחת האפשרות לקבלת אזרחות ספרדית עבור צאצאיהם של מגורשי ספרד מ-1492, הם רכיבים משמעותיים בדיון על המורשת השמית של ספרד גם היום.

החל מאמצע המאה העשרים, הפולמוס המחקרי לגבי המורשת השמית של ספרד זוהה עם שמותיהם של אמריקו קסטרו (Castro) וקלאודיו סנצ'ס-אלבורנוס (Sánchez-Albornoz). שני ההיסטוריונים הללו ניהלו וזיכוח אקדמי חריף בעשורים שלאחר מלחמת האזרחים, בדבר היקף התרומה של המורשת השמית

לאופי הלאומי הייחודי של הספרדים. שני החוקרים כתבו את עבודותיהם בגלות, והקדישו אותן לחקירת הסיבות ההיסטוריות להלך הרוח הפרטריסדי החוזר ונשנה בתולדותיה של ספרד לתפישתם, וזה שניצב בבסיס הקונפליקט העקוב מדם האחרון. קסטרו מצא במבנה הייחודי המדיאבלי לפיו שלוש החברות הדתיות - או ה"קסטות" - התקיימו זו לצד זו, את הכוח המניע מאחורי מרבית המתחים הקיימים בהיסטוריה הספרדית המודרנית, בעוד שסנצ'ס-אלבורנוס הכחיש שהיהודים והמוסלמים חדרו לליבת הזהות הספרדית האמיתית, כפי שכינה אותה. המחלוקת ביניהם זכתה לתשומת לב נכבדת במעגלים אקדמיים ותרמה רבות לקידום הדיון על המורשת השמית של ספרד אל תוך ליבת הדיון המחקרי. אולם, תהיות היסטוריות בדבר ההשפעה של נוכחות היהודים והמוסלמים בימי הביניים - וזו של צאצאיהם המומרים - על חיי התרבות והחברה הספרדים, נכרכו באופן הדוק מדי במונחים שהוצעו על ידי קסטרו וסנצ'ס-אלבורנוס. הם טשטשו את מאמציהם של מספר דורות של חוקרים ספרדים אוריינטליסטים, שפעלו במשך יותר ממאה, על מנת לשחזר את הנראות של מוסלמים ויהודים בהיסטוריה הספרדית. הדיסרטציה הזו מבקשת לתרום להבנת תהליך הבחינה מחדש של המורשת השמית מאז שלהי המאה השמונה העשרה, וכן את הסיבות של תהליך זה.

הרקע לעניין האקדמי המחודש בעבר השמי היה, ללא צל של ספק, התפתחות הלאומיות הספרדית המודרנית. מבחינה זו, יש צורך במחקר נוסף של האוריינטליזם הספרדי המודרני לצד השאלות המרכזיות שהציבה ההיסטוריוגרפיה אשר ניתחה את פרויקט בניית האומה הספרדית המודרנית. חוקרים שבחנו את לימודי האוריינטליזם בספרד בעשורים האחרונים התמקדו, במידה רבה, בתוכן של עבודות שכתבו קודמיהם ולא במוטיבציות שהובילו לכתיבת עבודות אלו, או בהקשרים בהם הן נכתבו. היסטוריוגרפיה ענפה ועשירה נכתבה על חוויותיהם של יהודים ומוסלמים בחצי האי האיברי, אך פחות מחקרים הוקדשו למתן הסבר לתשומת הלב ההולכת וגוברת, החל מהמאה התשע-עשרה ואילך, שהוענקה לתקופה ההיסטורית המסוימת הזו. ספרות המחקר המתרחבת העוסקת בהיסטוריה של הלאומיות הספרדית, בחלקה, נטתה להתעלם מהתפקיד החשוב שמילאו חוקרים אוריינטליסטים בוויכוחים הלאומיים ובהתפתחות ההיסטוריוגרפיה המודרנית בספרד. דיסרטציה זו מנסה לחבר את שני תחומי המחקר הללו, בהדגישה את הפוטנציאל של גישה זו להעשרת ההבנה הן של ההיסטוריה של הלאומיות הספרדית והן של הספרות האוריינטליסטית הספרדית.

על אף שמוקד המחקר הזה הוא תקופת הרסטורציה הבורבונית, שהחלה בשלהי שנת 1874, ניתוח של ספרות אוריינטליסטית ספרדית לא יכול להיות מובן ללא התייחסות למספר שינויים שהחלו כבר בעשורים האחרונים של המאה השמונה-עשרה. עלייתו של שיח אתנו-פטריוטי באותה התקופה, שלאחר מכן יהפוך לתודעה לאומית מודרנית, הובילה לשינוי באופנים בהן הובנו הזהות הקבוצתית וההמשכיות ההיסטורית. אם בעבר מונרכיה ותיאולוגיה היוו את הבסיס לתחושת החיבור הקדומה של הספרדים, הופעתו של "העם" כסוכן היסטורי, ובהמשך הכרתה של "האומה" כנושא המרכזי של הנרטיב ההיסטורי, הייתה בעלת השלכות חשובות. אחת מההשלכות הללו הייתה תשומת הלב ההולכת וגוברת שניתנה בכל רחבי אירופה לביטויים התרבותיים של אותם סובייקטים קולקטיביים - אומות או עמים - שנכנסו לסיפור ההיסטורי. שפה, ספרות ומוסדות חברתיים אידיוסיונקרטיים היו בין הנושאים הנתונים לבדיקה חדשה. בספרד הדבר עודד בחינה מחודשת של המורשת החברתית והתרבותית שהשאירו אחריהם המוסלמים והיהודים. הרגישות החדשה כלפי מורשת תרבותית שמית הייתה מתחילתה בשירותן של מה שניתן לתאר כמטרות "על-לאומיות". אל מול תחושה גוברת של התנוונות לאומית, שהתחזקה עקב

דימויים שליליים תכופים של התרבות הספרדית בחוגים אירופאים, סדרה של מלומדים ספרדים ראו את הפוטנציאל הגלום במורשת התרבותית השמית בהגבהת מה שההיסטוריון פסקל קסנובה (Casanova) כינה "ספרותיות" או "הון ספרותי." המעלות האינטלקטואליות של כותבים מדיאבליים אנדלוסים ויהודים יכולות היו להיות משויכות למורשת הספרדית הלאומית המשותפת, ובכך לחזק את הביטחון העצמי של האומה בתקופה של חוסר ביטחון ודאגות לאומיות נרחבות.

שלטון הרסטורציה, על אף היותו תוצאה של הפיכה צבאית, אחת מני רבות, בספרד של המאה התשע-עשרה, הצליח להביא יציבות מסויימת לפוליטיקה הספרדית, לאחר מספר עשורים של החלפות שלטון והתערבות צבאית. בעוד שהרסטורציה סיפקה רקע בטוח להמשך המחקר האוריינטליסטי, היא גם סימנה מפנה שמרני בנטייתו. מפנה זה גולם בדמותו של פרנסיסקו קודרה (Cordera), קתולי אדוק שהכתיב את סדר העדיפויות של הלימודים הערביסטים בספרד של מפנה המאה, ותלמידיו הפכו בתחילת המאה העשרים לדמויות המובילות בתחום האוריינטליזם הספרדי. אם עבודתו של קודרה מסמנת את נקודת ההתחלה הכרונולוגית של הדיסטורציה הזו, אזי נקודת הסיום מסומנת על ידי נאום הפתיחה של אחד מתלמידיו של קודרה, מיגל אסין (Asín), באקדמיה המלכותית הספרדית בשנת 1919. נאומו של אסין הודפס והופץ לאחר מכן ועורר סערה בינלאומית בנושא ההשפעות-לכאורה המוסלמיות על הקומדיה האלוהית של דנטה (Dante). אם עבודתו של אסין הבטיחה את אופיו הבין-לאומי של האוריינטליזם הספרדי, היא גם קידמה את חקירותיו לשלב חדש. אותו פרק חדש באוריינטליזם הספרדי, אליו הוא נכנס דרך סדרה של וויכוחים בין-לאומיים, מחייב מחקר נפרד ובכך מצדיק את הבחירה בנקודת הסיום של הדיסטורציה הזו. מרבית המחקר שלי נערך באמצעות חקירה יסודית ומקיפה בארכיונים האישיים של פרנסיסקו קודרה ומיגל אסין, שהשתמרו בספריה המרכזית של ה- Universidad Nacional de Educación a Distancia במדריד. כמו כן, אני מנתח את הדיונים על המורשת השמית האיברית שהופיעו בכתבי העת המרכזיים מן התקופה, וכן אלו שהופיעו בפרסומים של מוסדות כמו האקדמיה המלכותית להיסטוריה בספרד.

הדיסטורציה מחולקת לשלושה חלקים עיקריים על פי סדר כרונולוגי. מטרת הראשון היא להציג את הרקע להופעת הלימודים האוריינטליסטים המודרניים בספרד ולהתפתחותם עד לתקופת הרסטורציה הבורבונית. חלק זה מורכב משני פרקים: הראשון עוסק בעת החדשה המוקדמת; השני מוקדש לניתוח היחסים הצמודים שנוצרו בין התגבשות הלימודים הערביסטים המודרניים כדיסציפלינה לבין התהליך הליברלי של יצירת המדינה החל משנות השלושים של המאה התשע-עשרה. מוצגות בו הדרכים השונות בהן המחקר האוריינטליסטי נשזר במגוון רחב של מחלוקות אינטלקטואליות, בהן תפיסות מנוגדות זו לזו שאפו להגדיר את האופי "המהותי" של האומה הספרדית. חוקרים ערביסטים בעלי נטיות אידיאולוגיות שונות פיתחו פרשנויות סותרות בדבר התפקיד שמילאה המורשת השמית בעיצובה ההיסטורי של ספרד, באופן ששחזר במידה מסוימת את הלכי הרוח הפוליטיים של התקופה.

שני החלקים הנוספים, המהווים את עיקר הדיסטורציה, מחולקים על ידי המשבר הקולוניאלי של ספרד בשנת 1898, המהווה נקודת מפנה. דיסטורציה זו נדרשת להשפעה הרבה של "האסון" של 1898 על המחקר האוריינטליסטי וכן על מדעי הרוח בספרד בכלל, תוך שימת דגש מיוחד על השלבים הראשונים של ההיסטוריוגרפיה המודרנית במדינה. החלק השני מורכב מארבעה פרקים, כל אחד מהם מנתח שאלות עיקריות הנוגעות במחקר האוריינטליסטי בין השנים 1875 ל-1898. מחלוקות ביחסי הדת והמדינה, שארי

החקירות התיאולוגיות הישנות באוריינטליזם המודרני ווויכוחים לאומיים בדבר עושר המסורת האינטלקטואלית הספרדית הם בין הסוגיות הבולטות שמועלות לדיון. תרומת המחקר האוריינטליסטי לדחף הראשון לעבר התמקצעות חקר ההיסטוריה והמודרניזציה של מתודולוגיות היסטוריות גם הם צירים תמטיים מרכזיים בחלק זה. נושא נוסף הינו השתלבותם של חוקרים ערביסטים ביצירת השיח הקולוניאלי סביב חזירת ספרד לצפון אפריקה. לבסוף, תשומת הלב מופנית גם למימד הבין-לאומי של האוריינטליזם הספרדי המודרני, בצורת רשת הקשרים שכוננה בין חוקרים ספרדים ועמיתיהם בארצות אחרות.

החלק השלישי והאחרון כולל ארבעה פרקים המוקדשים לבחינת תהליך הבשלתו של המחקר האוריינטליסטי בין השנים 1898 ל-1919. מעורבותם המשמעותית של חוקרים אוריינטליסטים בפעולות הרפורמיסטיות של "ההתחדשות" הספרדית עוברת כחוט השני בין כל ארבעת הפרקים. מאמציהם של חוקרים אלו נועדו לרומם את מעמדם של החינוך הגבוה והייצור המדעי, שכשליהם הוצגו כסיבות משמעותיות להידרדרותה של ספרד. הזהות הציבורית של מובילי המחקר הערביסטי בתחילת המאה העשרים כאינטלקטואלים קתולים איששה את המפנה השמרני בתחום, שהחל בעשורים האחרונים של המאה הקודמת. עם זאת, למרות עמדותיהם השמרניות, החוקרים הללו אימצו את השאיפות הרפורמיסטיות של רעיונות ההתחדשות האקדמית, ושיתפו פעולה עם מיזמים וחוקרים רפורמיסטים בעלי עמדות פוליטיות שונות בתכלית. כתבי העת *Revista de Aragón* וה-*Cultura Española*, שהוקמו בין היתר על ידי החוקרים הערביסטים חוליאן ריברה (Ribera) ומיגל אסין, היו באותה תקופה פורומים מרכזיים לביטוי של רעיונות ההתחדשות שעלו מעמדות קתוליות ושמרניות. הם תרמו גם להעברת מוקד היצירה האקדמית מהמערכת הישנה של אקדמיות מלכותיות לזו של האוניברסיטאות. על העמודים הפרושים של כתבי העת הללו, חוקרים אוריינטליסטים דנו בכמה מהסוגיות החינוכיות והמדעיות החשובות של התקופה, כמו למשל התייחסות אל ההיסטוריוגרפיה כאל מדע, או הדרישות הפדגוגיות שהועלו על ידי חלק מהתנועה הרפורמיסטית. אך ההיבט הבולט ביותר של השתתפותם בדיונים הציבוריים הייתה תרומת האוריינטליסטים לרעיון של מדע קתולי, שביקש להראות את ההתאמה בין עבודה אקדמית יסודית לבין עקרונות קתוליים. האוריינטליסטים התאימו עצמם ונתמכו על ידי מרסלינו מננדז פלאיו (Pelayo), החוקר הקתולי המוביל בספרד, ששאף להציג את גדולתה של המסורת האינטלקטואלית הספרדית. דרך העדשה הזו, הדור החדש של חוקרים אוריינטליסטים שילב את המימד הלאומי המוכר, זה אשר ליווה את כלל המחקר האוריינטליסטי הספרדי המודרני, עם מטרותיה של התנועה למען מדע קתולי.

החדירה הקולוניאלית לתוך מרוקו הייתה סוגייה נוספת שהתערבבה לעיתים קרובות עם מטרות ההתחדשות של התקופה. היא נתפסה על ידי רבים כבעלת פוטנציאל למודרניזציה של ספרד, מאחר ששוקים קולוניאליים היו מסוגלים להגביר את יכולות התפוקה של המדינה ופרויקט הקולוניאליזציה יכול היה למנף את הלהט הלאומי של הספרדים בתקופה של משבר ערכי וחברתי. החוקר האוריינטליסטי חוליאן ריברה היה מאלו שאימצו תפיסה זו בהתלהבות יתרה. אך למרות שהמימד הקולוניאליסטי מופיע תדיר ברקעה של העבודה המחקרית של אוריינטליסטים, אני מציע בדיסטרציה זו לעשות לו רלטיביזציה. גל המחקרים הפוסט-קולוניאליסטיים התמקד מאוד בקשרים שאינם ניתנים להכחשה בין שאיפות קולוניאליות לבין ההיסטוריה של המחקר האוריינטליסטי. אולם, אני טוען שהמקרה הספרדי מציג מספר מאפיינים ייחודיים שיכולים להעשיר את ההבנה המורכבת של קשרים אלו. טענה מרכזית בדיסטרציה זו

היא שהאוריינטליסטים של ספרד התמקדו קודם כל במטרות "הלאומיות" של הענקת משמעות היסטורית למורשת השמית, ומטרות קולוניאליסטיות שיחקו תפקיד נלווה בלבד בהתפתחות האוריינטליזם הספרדי.

אחד הטיעונים שלי מדגיש שהמאמץ ליצור נרטיב בעל משמעות של העבר המדיאבלי של מוסלמים ויהודים בחצי האי האיברי – עבר שהיווה חידה עבור מלומדים ספרדים כבר למן העת החדשה המוקדמת – והדרישות להתאים עבר זה לשאלות הגדולות שנלוו לתהליך בניית המדינה הספרדית בעת המודרנית היו הכוחות המניעים העיקריים מאחורי המחקר האוריינטליסטי הספרדי המודרני. "הלאמתה" של המורשת השמית הייתה מבין התוצאות הבולטות יותר של מאמץ זה. בנוסף, במהלך התקופה הנחקרת, מאמצים אלו היו בעיקר חלק מעבודתם של חוקרים שמרנים, דבר המוביל לתובנה הפרדוקסלית שהיו אלו המלומדים הקתוליים שהקדישו מאמצים רבים יותר על מנת להצדיק את הערך של ההגות היהודית והמוסלמית האיבריות. יחד עם זאת, על מנת ליישב את הפרדוקס-לכאורה הזה, יש לזכור את תהליך "הניצור" של המורשת היהודית והמוסלמית, עמה חוליאן ריברה ומיגל אסין השלימו - בד בבד עם הצדקתם אותה. כאשר לקחו על עצמם את המשימה לנתח מערכתית את ההגות המוסלמית האיברית, התבססו חוקרים ערביסטים על תפיסה לפיה הפילוסופיה והתיאולוגיה המוסלמיות של ימי הביניים היו תוצרי לוואי של הגות נוצרית מזרחית, שאומצה על ידי המוסלמים במהלך מגעיהם עם נזירים נוצרים שחיו בארצות מוסלמיות. אם סופרים מוסלמים איברים נחשבו לבעלי תפקיד חשוב בהתפתחות הסכולסטיות הנוצרית באירופה, היה זה בגלל המגע שאיפשרו בין מחברים נוצרים מערביים לבין המקורות האוריינטלים שלהם. במסגרת התפיסה הזו ספרד הופכת לחולייה קריטית בשרשרת המחברת חוכמה נוצרית עתיקה עם התחדשות סכולסטית.

לבסוף, אני טוען שיחד עם "הניצור" של יצירה פילוסופית מוסלמית איברית – וזו שיהודים יצרו תחת השפעתם – האוריינטליסטים הספרדים ניטרו במידה מסוימת את האיום שחקירות ערביסטיות יכלו להוות עבור הרגישויות הדתיות של אנשי הספר הקתולים, וחיזקו את היכולת של התחום הערביסטי לתרום להתפתחות של מדע קתולי בספרד. התחום יכול, אם כן, להיות מובן כשלב האחרון במיזם ההלאמה של המורשת השמית שמומש על ידי האוריינטליזם הספרדי. כפי שריברה ניסח זאת באופן חושף, המטרה העיקרית של המחקר האוריינטליסטי הספרדי המודרני אכן הייתה "המשימה האצילית לתבוע מחדש בעלות על הכבוד התרבותי ששייך לספרד ביחסיה עם כל שאר העמים ביקום."